

STOLPERSTEINE IN WASSENAAR

Hun nagedachtenis
zij tot zegen

november 2021

Omslagfoto:

Joodse begraafplaats Persijnhof Wassenaar

Het hardstenen monument is geplaatst ter herdenking van de Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog en is onthuld op 28 december 1947. Op de zuil is een davidster afgebeeld en is in het Hebreeuws en het Nederlands de volgende tekst aangebracht:

DE EEUWIGE HEEFT GEGEVEN,
DE EEUWIGE HEEFT GENOMEN,
DE NAAM DES EEUWIGEN ZIJ GELOOFD.

DIE GELIEFD EN BEMIND WAREN TIJDENS HUN LEVEN,
ZIJN OOK IN DE DOOD NIET GESCHEIDEN.

TER BLIJVENDE NAGEDACHTENIS
AAN ONZE BROEDERS EN ZUSTERS
DIE GEDURENDE DE TWEEDE WERELDOORLOG
DOOR DE DUITSE TERREUR
UIT ONS MIDDEN WERDEN GERUKT,
GOD GEDENKE HEN TEN GOEDE.

STOLPERSTEINE IN WASSENAAR

Hun nagedachtenis
zij tot zegen

november 2021

Inhoud

Inleiding	6
-----------	---

Van Zuylen van Nijeveltstraat 106 <i>Freddie David Bram da Silva</i>	8
--	---

Crocusstraat 27 <i>Ernest Alfred Henri Philip Willem Frijda</i> <i>Ilse Yvonne Frijda</i>	12
--	----

Hyacinthstraat 23 <i>Jack Felleman</i>	16
--	----

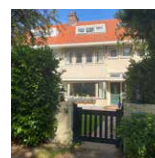
Laan van Rhemen van Rhemenshuizen 4 <i>Elkan Frijda</i>	20
---	----

Wittenburgerweg 120 <i>Hijman Bromet</i> <i>Alice Bromet – Flesseman</i> <i>Yvonne Carla Bromet</i> <i>Madeleine Alice Bromet</i> <i>Philip Emanuel Bromet</i> <i>Marganne Elisabeth Henriëtte Cahn</i>	24
--	----

Wittenburgerweg 64 <i>Constanze Schweitzer – Hainauer</i> <i>Stephanie Charlotte van Raalte – Kaim – Schweitzer</i> <i>Robert Erwin Kaim</i>	32
--	----

Hogeweg 16 <i>Julius Berg</i> <i>Elfriede Bertha Berg – Bergmann</i> <i>Eleonore Berg</i> <i>Rudi Ludwig Berg</i>	36
--	----

Dankwoord	40
------------------	----

Bronnen en literatuur	41
------------------------------	----

Colofon	42
----------------	----

Inleiding

Het project Stolpersteine is een initiatief van de Duitse kunstenaar Gunter Demnig (1947). Hij brengt deze gedenktekens aan voor de huizen van mensen die door de nazi's werden verdreven, gedeporteerd, vermoord of tot zelfmoord gedreven.

Deze Stolpersteine, ofwel struikelstenen, heten zo, omdat men er in figuurlijke zin met hoofd en hart over struikelt. Men moet letterlijk buigen om de tekst op het messing plaatje te kunnen lezen. Hierdoor toont de lezer automatisch respect aan de genoemde persoon. Struikelstenen zijn symbolische obstakels. Ze doen een beroep op ons gemoed, dat ons – relatief ongestoorde – leven, heel even onderbreekt. De struikelstenen waarschuwen ons dat we niet tolereren dat de gruweldaden van de nazi's herhaald zullen worden. Het trachten uit te wissen van de namen van de “ongewenste medemensen” wordt hiermee ongedaan gemaakt. “Een mens is pas vergeten wanneer zijn naam is vergeten”, zegt Gunter Demnig de Talmud citerend.

Foto: Marc van der Valk

Een Stolperstein is een betonnen blokje met daar bovenop bevestigd een messing plaatje van 10 cm x 10 cm. In elk plaatje staat niet alleen de naam gegraveerd, maar ook het geboortjaar, de plaats en het jaar van deportatie alsmede de datum en plaats van overlijden. Er staan nooit meerdere namen op één struikelsteen, maar altijd de naam van één persoon. De gedachte van de kunstenaar daarbij is, dat ieder slachtoffer uniek is en een eigen steen verdient. De eerste struikelsteen werd gelegd in 1992 in Keulen. In ons land gebeurde dat in 2007 in Borne. Inmiddels liggen er nu ruim 70.000 in 24 verschillende landen waarvan er ruim 8.000 in ons land.

Stolpersteine in Wassenaar

In 2014 zag het project “Wassenaar herdenkt” het licht. De wens was (en is) om ook in onze gemeente Stolpersteine te plaatsen. Eerst werd een zo volledig mogelijk opgestelde namenlijst van alle Wassenaarse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog gerealiseerd door een in 2015 door de toenmalige burgemeester ingestelde werkgroep Namenlijst. In 2020 was het indrukwekkende “Ereboek Wassenaarse Slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog” gereed en ligt sindsdien ter inzage op het Raadhuis De Paauw.

In november 2017 nam de Wassenaarse Gemeenteraad een initiatief motie van Groen Links aan om in Wassenaar Stolpersteine te plaatsen. De werkgroep Namenlijst kreeg de opdracht dit te gaan uitwerken en te realiseren. De werkgroep valt onder de Historische Vereniging Oud Wassenaar en wordt ondersteund door de gemeente. De inmiddels aangevulde werkgroep werkt tegenwoordig onder de naam “Werkgroep Stolpersteine Wassenaar”. De werkgroep hoopt voor zoveel mogelijk van de ongeveer honderd Wassenaarse joodse slachtoffers in de nabije toekomst struikelstenen te plaatsen.

De eerste Stolpersteine in Wassenaar werden geplaatst door Gunter Demnig op donderdag 25 november 2021.

Met het leggen van de eerste achttien struikelstenen brengen we de slachtoffers van de holocaust weer thuis in de Wassenaarse gemeenschap. Achter elke naam schuilt een mens met een naam en zijn of haar levensverhaal. Die verhalen vertellen het enorme leed dat deze mensen is aangedaan. Een deel van hun levensverhalen is samengebracht in deze brochure.

Margaret de Vos van Steenwijk
Voorzitter Werkgroep Stolpersteine Wassenaar

Van Zuylen van Nijveltstraat 106

Ter nagedachtenis aan Freddie da Silva
is er op de Van Zuylen van Nijveltstraat 106
een struikelsteen geplaatst.

HIER WOONDE
**FREDDIE DAVID
DA SILVA**
GEB. 1909
GEDEPORTEERD 1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 28-2-1945
MIDDEN-EUROPA

FREDDIE DAVID BRAM DA SILVA

Op 25 oktober 1909 wordt in Amsterdam Ferdinand David Bram da Silva geboren als eerste kind van Arnold David da Silva (1879) en Anna da Silva Palache (1883). Zijn ouders noemen hem Freddie. Ruim tien jaar later wordt het gezin verblijd met de geboorte van een meisje: Ellen Reina da Silva (1920).

Na de lagere school gaat Freddie naar de H.B.S en vervolgens naar de universiteit in Amsterdam. In 1934 legt hij daar het doctoraalexamen in de biologie af. Vier jaar later slaagt hij cum laude voor zijn doctoraalexamen aardrijkskunde. In 1938, hij is dan 28 jaar, volgt zijn benoeming als docent op het Rijnlands Lyceum in Wassenaar en gaat hij wonen op de Van Zuylen van Nijveltstraat 106. Bijna twee jaar zijn Freddie en Ernest Frijda collega's van elkaar.

Als op 15 mei 1940 Nederland capituleert voor de Duitse overmacht volgen kort hierna de eerste maatregelen tegen joodse medeburgers. Joodse docenten worden geweerd uit het onderwijs. Zo moet Freddie da Silva het Rijnlands Lyceum verlaten. Begin september 1941 mogen joodse kinderen alleen nog les krijgen van joodse docenten op scholen die uitsluitend bestemd zijn voor joodse leerlingen. Zo'n school is het Joodsch Lyceum in Den Haag. Gevestigd in de Fischerstraat opent het op 15 oktober 1941 zijn deuren. Freddie gaat hier werken als docent voor de vakken plant- en dierkunde en aardrijkskunde. Hij is daar één van de jongste docenten. Na de oorlog schrijft een collega over hem: *“Hij was ontwapenend naïef en kon heel goed met de leerlingen opschieten. Velen waren gek op hem. Met enorme ijver en energie richtte hij zich op school en de leerlingen. Er was geen leerling die in die dagen tevergeefs een beroep op hem deed.”*

Klassenfoto met Freddie Da Silva, tweede van links, Rijnlands Lyceum, 1939.

Dit laatste doen leerlingen die een veilig adres zoeken voor henzelf of hun familie. Uit verhalen blijkt dat Freddie contact onderhoudt met studenten die actief zijn in verzetsgroepen. In 1943, wanneer het voor joden steeds moeilijker wordt, zinspeelt Freddie in de klas in bedekte bewoordingen op het onderduiken. Harry Nihom, één van zijn leerlingen, gaat na de les naar hem toe om te vragen wat hij bedoelt. Da Silva geeft aan dat zijn moeder maar contact met hem moet opnemen. Het resulteert erin dat Harry en zijn broer Rolf onderduiken op een tijdelijk adres in Den Haag. Via een Utrechtse verzetsgroep komen ze uiteindelijk op een onderduikadres in Rheden. De inspanningen van Freddie da Silva zijn levensreddend, want beide broers en hun moeder overleven de oorlog. Rolf zal later in de voetsporen treden van Da Silva en les gaan geven als docent op het Nederlands Lyceum in Den Haag.

Zelf besluit Freddie om begin 1943 ook onder te duiken, maar wordt toch opgepakt. Op 2 februari komt hij, samen met zijn ouders en zus, aan in kamp Westerbork. Als lid van de Portugese Israëlitische Gemeente (PIG) heeft Freddie voorlopig nog een beschermde status. Een speciaal stempel zorgt voor een voorlopige vrijstelling of transport naar een kamp met “een milder regime”. Ook proberen sommige Portugese joden via de zgn. Calmeyer-lijst* aan deportatie te ontkomen. De meeste van hen vertrekken naar

* Hans-Georg Calmeyer was een Duitse jurist die tijdens de Tweede Wereldoorlog als ambtenaar in Nederland werkte. Hij heeft tussen februari 1941 en september 1944 naar schatting ongeveer 3700 mensen het leven gered door bezwaarschriften goed te keuren, waarin zij aangaven geen jood te zijn.

Freddie Da Silva, Joodsch Lyceum 1941 (privécollectie: J. Palti -Gabriëls, Haifa/ Joods Monument).

Freddie Da Silva met in het midden zijn moeder Anna Da Silva – Palache en links zijn zus Ellen (Joods Monument).

Theresienstadt. Van hieruit gaan velen uiteindelijk toch naar Auschwitz. Het overkomt ook Freddie. Op 25 februari 1944 gaat hij op transport naar Theresienstadt. Drie maanden later, op 18 mei 1944, gaat hij naar Auschwitz. Kort voor de bevrijding van het vernietigingskamp (27 januari 1945) wordt het kamp ontruimd. Samen met duizenden andere overlevenden begint Freddie aan een dodenmars richting het westen, dwars door Midden-Europa. Het is niet bekend wat er precies is gebeurd, maar aangenomen wordt dat hij en zijn zus Ellen op 28 februari 1945 al niet meer in leven zijn. De plaats van overlijden is evenmin bekend. Daarom wordt Midden-Europa als plaats van overlijden aangehouden.

Freddie is dan pas 35 jaar. Zijn zus Ellen 25 jaar. Ook de ouders overleven de oorlog niet. Hun vader Arnold is dan al op 65-jarige leeftijd vermoord in Auschwitz, evenals hun moeder Anna. Zij bereikt de leeftijd van 61 jaar.

Als blijvende herinnering aan de twee vermoorde joodse leraren, da Silva en Frijda, hangt er op het Rijnlands Lyceum een plaque.

Crocusstraat 27

Om de herinnering aan Ernest Frijda, zijn zusje Ilse en hun familie levend te houden liggen er in de Crocusstraat op nummer 27 twee struikelstenen. Of zoals een joodse zegenspreuk zegt: Hun nagedachtenis zij tot zegen.

HIER WOONDE
**ERNEST ALFRED
FRIJDA**
GEB. 1909
GEDEPORTEERD 1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 6-3-1944
AUSCHWITZ

HIER VERBLEEF
**ILSE YVONNE
FRIJDA**
GEB. 1925
GEDEPORTEERD 1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 30-6-1944
MIDDEN-EUROPA

ERNEST ALFRED HENRI PHILIP WILLEM FRIJDA

ILSE YVONNE FRIJDA

Op 12 september 1940 komen Ernest Frijda en zijn vrouw wonen op dit adres in Wassenaar. Ernest Alfred Henri Philip Willem Frijda, zoals hij voluit heet, wordt geboren in Arnhem op 19 februari 1909 als zoon van Willem Michel Frijda (1884) en Paula Frijda – Anschel (1885). In het gezin worden later nog twee kinderen geboren: Lotti Auguste Henriette Paula (1915) en Ilse Yvonne Beatrice (1925).

Het gezin woont in Utrecht en de vader van Ernest is handelsagent. Hij bemiddelt bij de verkoop van groenten tussen Nederlandse en Russische handelaren. Voor zijn werk is hij veel onderweg. In 1937 verhuist het gezin naar Maartensdijk en Ernest stopt als hopman bij de groep De Scheepsjongens, onderdeel van de Padvinders Vereeniging Nederland. Ernest trouwt in 1939 vanuit het ouderlijk huis. Zijn vrouw Henriëtte Albertine Boot is niet-joods. Een poosje woont het jonge echtpaar in bij de ouders van Ernest waar op dat moment ook de jongere broer Kurt van moeder Paula verblijft.

Ernest is leraar wis- en natuurkunde. Hij is intelligent, kan goed schaken en is bovendien zorgzaam.

Korte tijd wonen Ernest en zijn echtgenote in Schiedam waar Ernest lesgeeft. De oorlogssituatie in en rond Schiedam wordt door het echtpaar als gevaarlijk ervaren. In 1940 besluiten zij om te verhuizen naar het veiliger geachte Wassenaar waar zij gaan wonen in de Crocusstraat. Ernest gaat lesgeven op het Rijnlands Lyceum. Daar wordt Freddie da Silva, een joodse leraar biologie en aardrijkskunde, één van zijn collega's. In datzelfde jaar wordt hun eerste dochter geboren en krijgt de naam Wilhelmina. In 1942 en 1943 worden de andere dochters geboren: Ernestine en Marjolein.

Ernest Alfred Frijda en Ilse Yvonne Frijda (foto's: W. Van den Hout - Frijda).

Vanaf 1942 houdt Ernest zijn jongste zusje Ilse, op dat moment 15 jaar, verborgen in huis. Als vol-joods kind loopt zij immers gevaar. Omdat de ouders van Ilse en Ernest bij een razzia zijn opgepakt, zorgen burens in Maartensdijk dat Ilse bij haar broer kan komen wonen. In deze periode geeft Ernest al geen les meer. Vanwege verregaande maatregelen tegen o.a. joodse leraren is hij al eind 1940 ontslagen. Om in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien geeft hij nog een paar maanden bijlessen aan huis, totdat dit ook door de Duitse bezetter wordt verboden. Dat huis wordt dan gedeeld met een ander gezin dat niets weet van de joodse achtergrond van Ernest Frijda.

Die joodse achtergrond weerhoudt hem er niet van om actief te worden in het verzet. Onderduikers die op de vlucht zijn, vinden bij hem een tijdelijk onderdak. Vervolgens regelt Ernest voor hen een permanente, veilige plek. Ondertussen vindt hij nog tijd om sterrenkunde te studeren.

Bij een overval op een distributiekantoor gaat het mis. Er wordt een lijst met namen van betrokkenen gevonden. Iedereen op de lijst wordt gearresteerd. Op 2 februari 1944 valt de politie het huis in de Crocusstraat binnen en neemt iedereen die daar op dat moment aanwezig is, mee. Ernest, zijn vrouw, hun drie jonge kinderen en Ilse moeten plaatsnemen in de vrachtwagen die inmiddels voor de deur staat. Met stemverheffing geeft de vrouw van Ernest aan dat zij officiële documenten heeft waarmee zij kan aantonen dat zij en haar kinderen niet van joodse afkomst zijn. Daarop mogen zij uitstappen en worden Ernest

Plaquette Rijnlands Lyceum
ter nagedachtenis aan E. Frijda
en F. Da Silva.

en Ilse als strafgevangenen afgevoerd naar het Oranjestad in Scheveningen waarvandaan zij drie dagen later worden overgebracht naar kamp Westerbork. Tijdens het korte verblijf daar vindt er nog een briefwisseling plaats tussen Ernest en zijn echtgenote. De laatste woorden aan zijn vrouw zijn: *“Laat onze dochters niet met haat opgroeien.”*

Op 3 maart 1944 worden Ernest en zijn zusje Ilse als strafgevangenen op transport gesteld naar Auschwitz. Ernest wordt daar op 6 maart 1944* vermoord. Hij is dan 35 jaar oud. Het is niet duidelijk wat het lot van de 18-jarige Ilse is. Zij is waarschijnlijk later dan haar broer Ernst omgekomen ergens in Polen of Duitsland, met als geregistreerde datum 30 juni 1944. De ouders van Ernest zijn beiden op 28 mei 1943 in Sobibor vermoord. Lotti, 27 jaar, wordt vermoord in Auschwitz op 11 november 1942.

De echtgenote van Ernest Frijda en haar drie dochters overleven de oorlog.

Voor zijn rol in het verzet is Ernest Frijda opgenomen in de Erelijst van Gevallen.

* Uit bronnen blijkt dat er twee data van overlijden worden genoemd:
27 maart 1944 (Joodse Monumenten) en
6 maart 1944 (Erelijst van Gevallen, Oorlogsgravenstichting en Akte van Overlijden)
Onze werkgroep gaat uit van de laatstgenoemde datum.

Hyacinthstraat 23

Ter nagedachtenis aan Jack Felleman
ligt er op dit adres een struikelsteen.

HIER WOONDE
JACK FELLEMAN
GEB. 1910
GEDEPORTEERD 1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 31-8-1944
AUSCHWITZ

JACK FELLEMAN

Op dit adres, in de wijk Deijlroord, woonde Jack Felleman.

Jack ziet het levenslicht op 11 december 1910 in Amsterdam. Zijn ouders Louis Felleman (1883) en Mietje Felleman – de Jong (1886) zijn daar ruim een jaar eerder getrouwd. Acht jaar later, op 21 februari 1918, wordt het jongste broertje van Jack geboren: Isidor Frits met als roepnaam Frits. Het gezin verhuist in 1931 naar Den Haag.

Jack heeft een grote liefde voor muziek en speelt zelf ook in een bigband. Tijdens dansles ontmoet Jack zijn latere vrouw Betty (Gijsbertha Catharina van Voorst, 1911), waarmee hij op 27 augustus 1935 trouwt. Inmiddels werkt Jack in het familiebedrijf Velleman & Tas, een im- en exportbedrijf dat handelt in fruit. Eigenlijk had het bedrijf Felleman & Tas moeten heten, maar door een administratieve fout verandert de F in een V.

*Jack Felleman en
Betty van Voorst, 1933.*

Jack en Betty op de dag van hun huwelijk, Amsterdam, 27 augustus 1935.

Vanwege zakelijke activiteiten voor het fruitbedrijf wonen Jack en Betty, kort na hun huwelijk, in Valencia. Vanwege de Spaanse burgeroorlog en de anti-joodse houding van Franco, die inmiddels aan de macht is gekomen, keert het echtpaar terug naar Nederland. Daar wordt in Amsterdam, op 17 juni 1936, hun (enig) kind geboren: Lodewijk Willem Robert met als roepnaam Rob. Een jaar later vertrekt Jack naar Brazilië om daar zaken te gaan doen voor het bedrijf. Veltas (een samenstelling van Velleman & Tas) is dan hun merknaam voor sinaasappelen. Ook Betty en de kleine Rob verhuizen naar Zuid-Amerika, zodat het gezin bij elkaar kan zijn. Twee jaar later, het is dan 1939, komen zij vanuit Rio de Janeiro over voor een verlof van een half jaar en huren een huis in de Hyacinthstraat.

Terugkeren naar Zuid-Amerika kan niet meer wanneer de Duitsers ons land binnenvallen. In de vroege ochtend van 10 mei 1940 breken de eerste gevechten uit op en rond het nabijgelegen vliegveld Valkenburg. Na de capitulatie krijgt het gezin te maken met de tijdelijke inkwartiering van Duitse soldaten. Kort hierna worden in Nederland de eerste maatregelen tegen joodse landgenoten afgekondigd. Op 22 en 23 februari 1941 vinden in Amsterdam de eerste razzia's plaats. Jack en zijn niet-joodse vrouw besluiten in 1941 te gaan scheiden. Hun huwelijk wordt op 8 september 1941 ontbonden door de rechtbank in Rotterdam en Rob krijgt tijdelijk de achternaam van zijn moeder. Enige tijd later verhuist Jack naar het Burchtplein waar hij zijn intrek neemt op nummer 18. Op dit adres staan op dat moment meerdere mensen ingeschreven. Aangenomen wordt dat hier een pension was gevestigd. Ook duikt Jack onder in o.a. Beverwijk bij de voormalige huishoudster van zijn grootouders. Toch keert hij terug naar Wassenaar en/of Den Haag. De reden hiervan is niet bekend.

Jack na zijn terugkeer uit Zuid-Amerika in een Nederlandse haven, 1939.

(foto's: Philippe Felleman)

Volgens nabestaanden is Jack in maart 1944 opgepakt toen hij op weg was naar een tandarts. Niet duidelijk is waar dit gebeurd is. Uit de notities van zijn zoon Rob lijkt het alsof dat in Den Haag is geweest. Waarschijnlijk is Jack op 29 maart 1944 in Westerbork aangekomen en kort hierna, op 5 april, op transport gesteld naar Auschwitz. Het laatste teken van leven is een ansichtkaart voor zijn vrouw Betty en zoon Rob. Vermoedelijk heeft hij de kaart uit de trein gegooit op weg naar Auschwitz. Daar is Jack, 34 jaar oud, op 31 augustus 1944 vermoord.

Frits Felleman, de jongere broer van Jack, woont in Apeldoorn op de Zutphensestraat 141 waar hij inwoont bij één van de tuinmannen van het Apeldoornse Bosch. Het kan bijna niet anders dan dat Frits daar werkzaam is als vrijwilliger. Het woonhuis maakt namelijk deel uit van de Sarah – Hoeve, een serie woningen voor medewerkers van de instelling. Mogelijk was zijn doel het pionierschap in Palestina. Het gebied van Voorst en Twello staat dan al een aantal jaren internationaal bekend om het opleiden van joden tot pionierswerk in Palestina. Frits behoort tot de eerste groep van 13 joden die op 9 oktober 1941 willekeurig is opgepakt in Apeldoorn, allen zijn naar Mauthausen gedeporteerd en daar vermoord.

Ook de ouders van Jack en Frits worden rond die tijd afgevoerd naar Westerbork en van daaruit gedeporteerd naar Auschwitz waar zij worden vermoord.

Betty en haar zoon Rob wonen tijdens de laatste oorlogsjaren bij familie in Amsterdam. Beiden overleven zij de oorlog.

Laan van Rhemen van Rhemenshuizen 4

Voor Elkan Frijda ligt er, als blijvende herinnering,
een struikelsteen op dit adres.

HIER WOONDE
ELKAN FRIJDA
GEB. 1883
GEDEPORTEERD 1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 26-3-1944
AUSCHWITZ

ELKAN FRIJDA

Elkan Frijda wordt geboren op 18 juli 1883 in Amsterdam. Hij is het zevende kind van negen, waarvan een paar al jong overlijden. Elkan is de tweede zoon van Lion Joseph Frijda (1844) en Jetta Frijda – Sanders (1848). De vier oudsten uit het gezin zijn allen meisjes. De meeste van de kinderen worden geboren in Groningen waar hun vader Lion eigenaar is van een zaak in dames-, heren- en kinderkleding.

Elkan's oudere broer is Joseph (1879 – 1943). Later verhuist het gezin naar Amsterdam waar behalve Elkan ook zijn jongere broer Herman (1887 – 1944) wordt geboren. Wanneer Elkan zeven jaar is, volgt in 1890 een tweede verhuizing en gaat het gezin wonen in Den Haag. De drie broers zijn intelligent, gaan studeren en verdienen uiteindelijk hun brood middels een maatschappelijk gerespecteerd beroep. Joseph wordt commissionair, Elkan effectenmakelaar en financieel adviseur. Herman, de jongste, studeert o.a. rechtswetenschap en staatswetenschappen, promoveert en wordt hoogleraar.

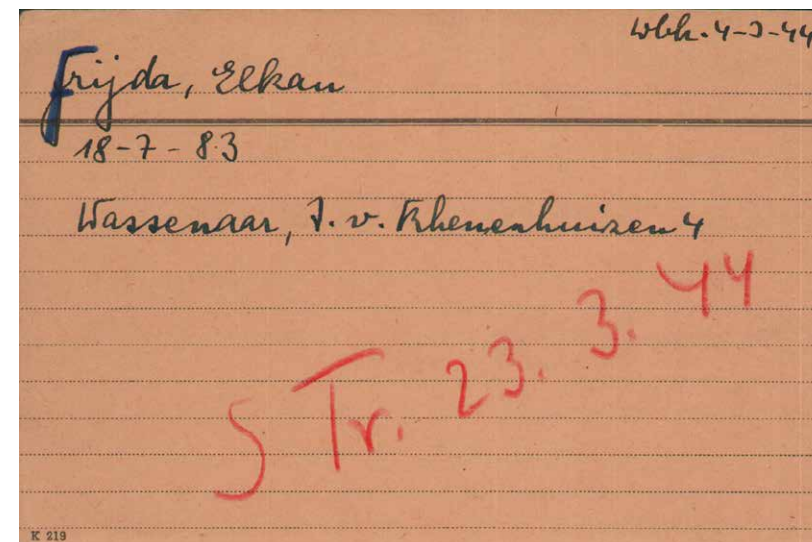
In een kroniek over de familie Frijda staat te lezen dat Elkan na zijn studie gaat wonen in “het modieuze Wassenaar”. Wel blijft hij werkzaam in Den Haag. In de hoedanigheid van financieel adviseur verschijnt hij een aantal keren in de krant wanneer hij wordt gehoord in rechtszaken met een financiële achtergrond. Een krant meldt dat Elkan bij zo'n gelegenheid kiest voor “de belofte” in plaats van “de eed” op een christelijke bijbel. Blijkbaar gaat dit laatste hem als jood iets te ver. In de periode van 1920 – 1923 brengt hij regelmatig verslag uit over de Haagse Effectenbeurs in het dagblad Het Vaderland. Ondertussen is Elkan ook op andere financiële gebieden actief. Hij investeert in Haagse zwembaden en in een aantal Scheveningse vissersboten.

Hij en zijn beide broers kunnen echter niet anders dan aanzienlijke verliezen hebben geleden als gevolg van de economische depressie die aan de oorlog voorafging.

Eind 1942 of begin 1943 duikt Elkan onder. Het is niet bekend waar en bij wie dat is geweest. Wel dat er door de Wasseenaarse politie op 7 januari 1943 een opsporingsbevel verschijnt in het Algemene Politieblad, waarin *“de commissaris van politie te Wassenaar verzoekt opsporing, aanhouding en voorgeleiding van Elkan Frijda, wonende te Wassenaar. Hij heeft zonder de daartoe vereiste vergunning zijn woonplaats verlaten”*. Met deze omschrijving worden joden aangeduid die zijn ondergedoken.

Ongeveer twee maanden later wordt Elkan opgepakt. Het is niet duidelijk of dit door verraad gebeurt. Op 4 maart 1944 komt hij aan in Westerbork. Na een kleine drie weken, op donderdag 23 maart, wordt Elkan op transport gesteld naar Auschwitz. De trein telt ditmaal 20 wagons met 599 gedeporteerden, van wie 54 kinderen. *“Na de selectie worden 304 mannen (...) en 56 vrouwen (...) toegelaten tot het kamp. De andere 239 gedeporteerden worden vermoord in de gaskamers”*. Onder hen is Elkan Frijda, hij is 60 jaar als hij sterft. Ook een zus en zijn beide broers worden vermoord.

Elkan is nooit getrouwd, maar “er wordt gezegd dat hij wel vrouwelijk gezelschap had”. In ieder geval blijft hij kinderloos en laat na de oorlog zijn vermogen na aan de dochter van zijn zus.

Westerborkkaart
Elkan Frijda, 1944
(Arolsen Archives).

Wittenburgerweg 120

De zes struikelstenen op de Wittenburgerweg 120 vormen een blijvende herinnering aan Hijman Bromet, zijn vrouw Alice Bromet – Flesseman, hun kinderen Yvonne, Madeleine, Philip en stiefdochter Marganne (Mary).

HIER WOONDE
HIJMAN BROMET
GEB. 1904
GEDEPORTEERD 1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 31-12-1944
Koo. GRÜNBERG-
GROSS ROSEN

HIER WOONDE
**ALICE BROMET -
FLESSEMAN**
GEB. 1905
GEDEPORTEERD 1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 8-10-1944
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
**YVONNE CARLA
BROMET**
GEB. 1932
GEDEPORTEERD 1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 8-10-1944
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
**MADELEINE ALICE
BROMET**
GEB. 1934
GEDEPORTEERD 1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 8.10.1944
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
**PHILIP EMANUEL
BROMET**
GEB. 1942
GEDEPORTEERD 1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 8-10-1944
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
**MARGANNE
ELISABETH CAHN**
GEB. 1926
GEDEPORTEERD 1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 28-2-1945
MIDDEN-EUROPA

HIJMAN BROMET

ALICE BROMET – FLESSEMAN

YVONNE CARLA BROMET

MADELEINE ALICE BROMET

PHILIP EMANUEL BROMET

MARGANNE ELISABETH HENRIËTTE CAHN

Hijman (roepnaam Hans) Bromet ziet het levenslicht op 25 juni 1904. Hij is het eerste kind van Carolina Bromet – Granaat (1876 – 1944) en Simon Bromet (1876 – 1964). Na Hijman worden er nog drie kinderen geboren: Joseph (1906 – 1945), Maurits (1911 – 1914) en Cornelia (1917 – 2007).

Vanaf 1926 is het gezin woonachtig in Den Haag. Daar trouwt Hijman op 23 september 1931 met Alice Flesseman. Zij is geboren 10 december 1905 in Rotterdam. Eerder was Alice getrouwd met Erich Cahn en uit dat huwelijk is Marganne (Mary) Elisabeth Henriëtte geboren (Düsseldorf 26 mei 1926). Na de scheiding blijft Mary bij haar moeder wonen en wordt Hijman haar stiefvader. Ruim een jaar na hun huwelijk wordt het eerste kind van Hijman en Alice geboren op 25 november 1932. Het is een dochter en krijgt als naam Yvonne. Het jonge gezin woont in Den Haag en daar komt op 2 december 1934 Madeleine ter wereld. Vader Hijman verdient de kost als textielhandelaar en is uiteindelijk werkzaam als souschef verkoop bij De Bijenkorf.

In 1936 verhuist het gezin Bromet naar Wassenaar en betreft een huis aan de Wittenburgerweg 120. Op dit adres maakt het gezin de Duitse inval mee en worden zij kort na de capitulatie geconfronteerd met de eerste maatregelen tegen joodse Nederlanders. Zij leven vanaf dat moment tussen hoop en vrees.

April 1941 wordt er in Wassenaar begonnen met het aanleggen van lijsten met namen van joodse dorpsgenoten. Korte tijd later worden de eerste huizen van

*Hijman (Hans) Bromet en
Alice Bromet – Flesseman,
ca. 1931
(collectie Joods Historisch
Museum).*

joodse bewoners in beslag genomen en volgt een verplichte verhuizing. Het overkomt ook Hijman, Alice en hun kinderen. Eind juli van dat jaar verhuizen zij naar een woning aan de Jonkerlaan 43. Hier wordt op 12 juni 1942 de benjamin van het gezin geboren, Philip Emanuel. Hem, maar ook zijn zusjes en ouders, staat een onzekere toekomst te wachten. Een maand later vertrekken de eerste zes treinen met hoofdzakelijk uit Duitsland gevluchte joden, vanuit de hoofdstad naar kamp Westerbork.

Dit is misschien wel het moment waarop Hijman zijn gezin in veiligheid wil brengen en zij duiken onder op een boerderij in Helvoirt, een dorpje ten zuidwesten van Vught. Het is dan 22 juli 1942. In deze plaats is al eerder Rosalina (Rosie) Flesseman (1901 – 1971) en haar zoon Robert (Bob) Ulmann (1931 – 2020) ondergedoken. Rosalina is de zus van Alice Bromet – Flesseman en getrouwd met Hans Max Ulmann (1900 – 1942). Kort voor de onderduik heeft hij een eind aan zijn leven gemaakt. De beide families hebben in Helvoirt normaal contact en komen regelmatig bij elkaar over de vloer. Inmiddels is het in het dorp bekend dat deze twee gezinnen familie van elkaar zijn.

*Huwelijksfoto van Hans Max Ulmann en Rosalina Flesseman met links van het
bruidspaar Alice Flesseman (met zwarte jurk) en achter haar Hijman (Hans) Bromet.
Den Haag, 2 september 1930.*

Een maand later gaat het verschrikkelijk mis wanneer de marechaussee in Tilburg op 12 augustus 1942 een anonieme tip ontvangt waarin melding wordt gemaakt van het feit dat er zich in het Brabantse Helvoirt “een partij Joden” bevindt die geen ster* draagt. Ook zouden zij in bezit zijn van twee persoonsbewijzen, één met en één zonder J**, ook zou één van de documenten vals zijn. In plaats van de klikbrief in de prullenbak te gooien, reizen twee politieagenten naar Helvoirt en begeven zich, inmiddels in het gezelschap van een plaatselijke politiebeambte, naar het aangegeven adres. Hier wonen Rosie

* Het dragen van de gele ster werd verplicht vanaf 3 mei 1942.

** Vanaf 23 januari 1942 moet er op het persoonsbewijs van joden een “J” staan.

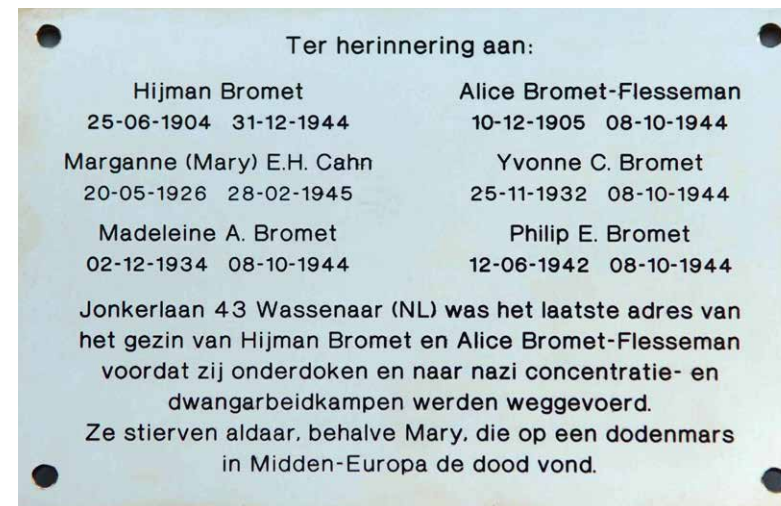
en Bob. Omdat er niemand thuis is, verwijst één van de andere bewoners naar het (onderduik) adres van de familie Bromet. Hier treft de politie een gezin aan: vader, moeder en vier kinderen. Ook Bob is daar op dat moment aanwezig. Als gevraagd wordt naar hun persoonsbewijzen legt Hijman uit, dat die van hem, zijn vrouw en stiefdochter Mary per ongeluk zijn verbrand. Hij heeft dit op het gemeentehuis in Wassenaar gemeld en daar heeft hij bij wijze van vervanging drie ontvangsbewijzen gekregen. Op de vraag of ze soms joods zijn, antwoordt Hijman in eerste instantie dat ze protestant zijn.

Eén van de agenten vertrouwt het niet en besluit om de gemeentesecretarie van Wassenaar te bellen en daar meldt men dat de familie Bromet wel degelijk als joods geregistreerd staat. Als Hijman hiermee geconfronteerd wordt, geeft deze toe dat, zodra de ontvangsbewijzen hadden gekregen, ze de ster van hun kleding hadden gehaald en zonder vergunning naar Helvoirt waren afgereisd. Daar hebben ze niemand verteld dat ze joods zijn. Hierna zoekt de politie in Brabant contact met de gemeentepolitie in Wassenaar om verdere instructies te vragen.

In het rapport van het Hoofdbureau van politie in Wassenaar van die dag (12 augustus 1942) staat te lezen: *“De familie Bromet (Joden) Jonkerlaan 43, is ondergedoken te Helvoirt (+ 3 kind en stiefkind). De politie heeft daar echter niet kunnen constateren, daar de PB's* waarschijnlijk vals zijn. De opperwachtmeester van Helvoirt vraagt aan de Wassenaarse politie hoe te handelen. Ons in verbinding gesteld met de Sicherheits Polizei in Den Haag die meedeelde dat de familie op transport naar Scheveningen moest worden gesteld”*.

Tijdens de ondervraging en arrestatie komt Rosie binnen. Zij overziet de situatie en zegt *“zo terug te komen, maar eerst nog even te willen telefoneren”*. In die tijd heeft nog niet iedereen een telefoon en de politieagenten laten haar gaan, wetend dat haar zoon Bob achterblijft. Rosie probeert op afstand met de politie te onderhandelen, zij wil zichzelf en Bob ruilen voor de zes anderen. De agenten blijken hier niet gevoelig voor te zijn en er ontstaat een patstelling die de hele verdere dag en nacht duurt. De volgende ochtend krijgt Bob toestemming om zijn moeder te gaan zoeken in hun eigen huis. Dit wordt toegestaan, zelfs zonder begeleiding. Bob gaat echter niet naar huis, maar regelrecht naar het missiehuis

* Persoonsbewijzen

Deze kleine plaquette hebben de latere eigenaren van het pand Jonkerlaan 43 aan laten brengen ter herinnering aan de tijdens de Tweede Wereldoorlog omgekomen familie (foto: Gabrielle Jansen).

van de paters waar pater rector Schouten hun vertrouwensman is. Daar treft Bob zijn moeder weer, die de hele nacht geen oog heeft dichtgedaan.

Diezelfde dag, 13 augustus, staat in het politierapport: *“Bovengenoemde personen afgehaald bij de SD en in bewaring gesteld.”* Een dag later: *“De personen zijn heden om 05.00 uur op transport gesteld naar het interneringskamp Westerbork, begeleid door agent E.”* De kleine Philip is dan pas twee maanden oud.

Voorafgaand aan hun transport naar Westerbork mogen ze nog wat kleding ophalen in hun huis aan de Jonkerlaan, maar daar blijkt dan al een ander gezin te wonen. Na het vertrek van de familie Bromet in juli 1942 wordt hun huis gevorderd door de Duitsers en de inboedel verbeurdverklaard door de Hausraterfassungsstelle*.

* Een Duitse organisatie die zich richt op het in kaart brengen van alle roerende goederen die joden achter moeten laten bij hun gedwongen verhuizing of deportatie.

Madeleine Bromet
6 jaar, 1941.

Iets meer dan twee jaar verblijven de Bromets in Westerbork. Hijman heeft daar een administratieve taak en werkt op de Registratie. Samen met anderen bestaat zijn taak uit het samenstellen van de voorlopige transportlijsten. Door een overlevende wordt hij als volgt omschreven:

“Bromet is een wat slanke, donkere, nog jonge man. Olijfkleurig, goed gevormd gezicht, altijd goed gekleed. Zoals het een chef bij De Bijenkorf past. Misschien daardoor ook voorkomend in zijn optreden, met een ernstige, wat weemoedige glimlach, zoals donkere mannen die vaak kunnen produceren. Ik ken hem uit de Westerbork-tijd met een beige-bruin kostuum, goed passend bij zijn donkere voorkomen.”

Op maandag 4 september wordt het gezin Bromet op transport gesteld naar Theresienstadt. Het transport bestaat uit 45 wagons met 2087 gedeporteerden waarvan 269 kinderen, onder wie de kinderen Bromet: Philip, Madeleine, Yvonne en Mary (Marganne). In het Westerborkportret van Liesel Heynemann (een vriendin van Mary) beschrijft zij o.a. haar gevoel bij het wekelijkse vertrek van de trein. *“Rotmomenten. Verschrikkelijk, je bent helemaal nergens meer.”* Die keer dat Mary op transport moet, heeft ze het allerergste gevonden. *“Als Mary en ik vrij waren, liepen we altijd samen te wandelen langs het prikkeldraad van het kamp en vroegen ons af of we er ooit uit kwamen.”* Liesel wil het liefst met Mary op transport gaan. Andere vriendinnen hebben haar daarvan weerhouden. *“Ik heb haar toen mijn ijstrui gegeven. En ze zei: Dat moet je niet doen. Daar ben je zo op gesteld. Je hebt hem zelf gemaakt.....”*. Liesel is toen door het dulle heen geraakt en heeft de op het perron aanwezige Duitsers uitgemaakt voor “vuile rotmoffen”.

Na een kort verblijf in Theresienstadt wordt Hijman op 29 september gedeporteerd naar Auschwitz. De rest van het gezin gaat dezelfde weg op 6 oktober. Na aankomst, twee dagen later, worden Alice (38 jaar), Yvonne (11 jaar), Madeleine (9 jaar) en Philip (2 jaar) vermoord. Hijman komt terecht in het Extern Kommando van Grünberg, een buitenkamp van Gross Rosen, waar hij op 40-jarige leeftijd op 31 december 1944 wordt vermoord.

Wanneer de Russen Auschwitz naderen wordt het kamp ontruimd en trekken duizenden overlevenden te voet westwaarts. Tijdens een van deze dodenmarsen overlijdt ook Mary (18 jaar) op 28 februari ergens in Midden-Europa.

Rosalina (Rosie) Flesseman en haar zoon Bob duiken op diverse plekken onder en overleven zo de oorlog. Tijdens de onderduik ontmoeten zij Frits van Raalte, weduwnaar van Stephanie van Raalte, waarmee Rosie na de oorlog hertrouwt. Frits, Rosie en Bob gaan wonen op de Wittenburgerweg 64. Uit dit huwelijk wordt een dochter Elisabeth geboren.

Wittenburgerweg 64

Ter nagedachtenis aan Robert Kaim,
zijn moeder Stephanie en zijn oma Constanze
liggen er drie struikelstenen bij hun gezamenlijk
woonadres aan de Wittenburgerweg 64.

HIER WOONDE
**CONSTANZE
SCHWEITZER -
HAINAUER**
GEB. 1868
GEVLUCHT IN DE DOOD
20-7-1942
WASSENAAR

HIER WOONDE
**STEPHANIE
VAN RAALTE -
KAIM-SCHWEITZER**
GEB. 1894
GEVLUCHT IN DE DOOD
20-7-1942
WASSENAAR

HIER WOONDE
**ROBERT ERWIN
KAIM**
GEB. 1921
GEDEPORTEERD 1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 31-12-1944
STUTTHOF

CONSTANZE SCHWEITZER – HAINAUER

STEPHANIE CHARLOTTE VAN RAALTE – KAIM – SCHWEITZER

ROBERT ERWIN KAIM

Wanneer op 10 mei 1940 de oorlog in ons land uitbreekt, wonen op dit adres Stephanie Charlotte Schweitzer, haar moeder Constanze Hainauer en haar zoon Robert Erwin Kaim. Constanze Hainauer wordt geboren op 26 maart 1868 in Breslau (Silezië – Polen) en is de weduwe van Fedor Schweitzer (1863, Schwientochlowitz – Silezië – Polen) die in 1939 in Leiden is overleden. Hun dochter Stephanie Charlotte wordt geboren in Berlijn op 6 november 1894. Zij trouwt met Otto Ernst Kaim (1880, Breslau). Het echtpaar krijgt drie zoons: Peter Robert (1916), Werner (1918) en Robert Erwin (8 juli 1921).

Stephanie is pas 36 jaar wanneer haar man Otto in 1931 op 51-jarige leeftijd komt te overlijden. Hitler komt twee jaar later aan de macht en het wordt voor joden in Duitsland steeds dreigender. Stephanie heeft dan al besloten dat het voor Peter en Werner veiliger is om Duitsland te verlaten en in 1933 worden zij naar een kostschool in Engeland gestuurd. Na twee jaar gaat Werner nog één keer terug naar Duitsland, maar wijkt korte tijd later uit naar Zuid – Afrika. In 1935 hertrouwt Stephanie met de Nederlandse advocaat Frits van Raalte (1889 – 1964). Het is ook zijn tweede huwelijk, want eerder was hij getrouwd met Lydia van den Bergh (1892 – 1943). Peter en Werner overleven de oorlog. Peter woont de rest van zijn leven in Engeland en Werner blijft in zuidelijk Afrika tot zijn emigratie naar de Verenigde Staten in 1980.

Na haar huwelijk met Frits van Raalte komen Stephanie en de 14-jarige Robert eind november 1935 vanuit Berlijn naar Nederland om zich te vestigen aan de Wittenburgerweg. Robert gaat naar de Gemeentelijke HBS in Den Haag, zijn stiefvader Mr. Van Raalte betaalt hiervoor het schoolgeld. Robert is 18 jaar wanneer hier de oorlog uitbreekt. Hij woont dan nog bij zijn moeder en stiefvader. Ook de moeder van Stephanie, Constanze, maakt deel uit van het gezin aan de Wittenburgerweg.

*Pentekening van
Stephanie van Raalte
- Kaim - Schweitzer op
35-jarige leeftijd (1928)
(foto: Helen James).*

*Robert Kaim, begin
jaren '40
(foto: Helen James).*

*Constanze Schweitzer
Hainauer, 1936
(foto: Robert Kaim).*

Op 12 maart 1941 laat Robert zich uitschrijven in Wassenaar en vertrekt naar Stolwijk, een dorpje in de Krimpenerwaard. Het laatst bekende adres is daar Stolwijk, F9 (thans Schoonouwseweg 50). De gemeente Stolwijk verklaart in 1957 dat er op 14 november 1942 de volgende aantekening is gemaakt: *“sedert 3 juli 1942 was betrokkene spoorloos. Was alhier aanwezig op aan keerzijde genoemd adres ondergedoken. Op het archiefblad staat in potloodschrift nog de aantekening vermeld: stiefvader Mr. F. van Raalte, Wittenburgerweg 64, Wassenaar”*.

In Gouda gaat Robert naar de Rijks H.B.S. waar hij bevriend raakt met een studie-genoot. Vanwege anti-Joodse maatregelen mag Robert geen eindexamen doen.

De omstandigheden aan de Wittenburgerweg verslechteren snel. Er worden steeds nieuwe maatregelen afgekondigd tegen joodse landgenoten. In juni 1942 krijgen Stephanie en haar moeder bezoek van medewerkers van de Hausraterrassungsstelle. Deze organisatie richt zich op het in kaart brengen van alle roerende goederen die joden achter moeten laten bij hun gedwongen verhuizing of deportatie. De vooruitzichten voor Stephanie en haar moeder zijn uitermate slecht. Korte tijd later ontvangen zij en elf andere Wassenaarse joodse gezinnen een schriftelijke melding dat zij op 23 juli zullen worden

*Oorlogsmonument Robert Kaim,
begraafplaats Zaspa, Gdansk in Polen
(Oorlogsgravenstichting).*

opgehaald om, met verbeurdverklaring van hun bezittingen, op transport te gaan. Drie dagen voor de geveerde datum op 20 juli 1942, nemen Stephanie (47 jaar) en haar moeder Constanze (74 jaar) het lot in eigen handen, verkiezen de dood boven een ongewisse toekomst en maken een eind aan hun leven.

Korte tijd later wordt Robert op de hoogte gebracht van het overlijden van zijn moeder en oma. Via het neutrale Zwitserland stuurt hij een brief aan zijn broer Werner en aan zijn oom Ernst Schweitzer waarin hij hen op de hoogte brengt van het overlijden van Stephanie en Constanze.

Onbekend is wat zich afspeelt in de periode tussen juli 1942 en begin september 1944. Wel weten we dat hij is ondergedoken in Driebergen en een actieve rol speelt binnen het verzet. Robert krijgt in Driebergen bezoek van zijn vriend uit Gouda. Deze oud-studiegenoot, inmiddels 99 jaar oud, zegt dat Robert aan een medescholier vertelde, dat ze een volledig, in de Duitse maatschappij en cultuur, geassimileerde familie vormden, zoals er ontelbaar velen waren. Robert vertelde hem destijds: *“Ik wist eigenlijk nauwelijks dat wij joden waren. Er was die achternaam en dat was het dan”*.

Tijdens hun gezamenlijke wandelingen maakt Robert een neerslachtige indruk. Hij reist met een vals persoonsbewijs. Is dit laatste hem noodlottig geworden of is hij verraden en opgepakt?

Uiteindelijk belandt Robert in kamp Westerbork van waaruit hij op 3 september 1944 op transport wordt gesteld naar Auschwitz. Van daaruit gaat hij naar het concentratiekamp Stutthof bij Danzig, het huidige Gdansk in het noorden van Polen, waar hij op 31 december 1944 wordt vermoord. Hij is dan pas 23 jaar.

Robert Erwin Kaim staat vermeld op een oorlogsmonument in Stolwijk met de vermelding “student”. Bovendien staat er voor hem op de begraafplaats Zaspa in Gdansk óók een monument.

Hogeweg 16

Om de herinnering aan Julius Berg, zijn vrouw Elfriede en hun kinderen Eleonore Berg en Rudi Berg levend te houden, liggen er op Hogeweg 16 vier struikelstenen.

HIER WOONDE
JULIUS BERG
GEB. 1899
GEDEPORTEERD 1943
UIT WESTERBORK
VERMOORD 31-3-1944
POLEN

HIER WOONDE
ELFRIEDE BERTHA BERG-BERGMANN
GEB. 1905
GEDEPORTEERD 1943
UIT WESTERBORK
VERMOORD 3-9-1943
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
CONSTANCE ELEONORE BERG
GEB. 1928
GEDEPORTEERD 1943
UIT WESTERBORK
VERMOORD 3-9-1943
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
RUDI LUDWIG BERG
GEB. 1930
GEDEPORTEERD 1943
UIT WESTERBORK
VERMOORD 3-9-1943
AUSCHWITZ

JULIUS BERG

ELFRIEDE BERTHA BERG – BERGMANN

ELEONORE BERG

RUDI LUDWIG BERG

Begin augustus 1939 komen Julius Berg en zijn gezin te wonen op de Hogeweg nummer 16. Julius wordt geboren op 1 juni 1899 in Kirn, een klein plaatsje in de Duitse deelstaat Rijnland-Palts, deel uitmakend van de Landkreis Bad Kreuznach. Zijn echtgenote is Elfriede Bertha Berg – Bergmann. Zij wordt geboren in Essen op 23 november 1905. Zij is 22 jaar oud als zij verhuist naar Duisburg waar zij trouwt met de dan 26-jarige Julius, van beroep inkoper van kousen en handschoenen. Hier komt op 18 januari 1928 hun dochter Eleonore ter wereld. Ruim twee jaar later, op 30 januari 1930, volgt er gezinsuitbreiding met de geboorte van Rudi Ludwig Berg.

Acht maanden eerder, op 24 oktober 1929, is de Amerikaanse beurs in New York ingestort, met wereldwijde gevolgen. Het treft Duitsland extreem hard, omdat de vele leningen die in Amerika zijn afgesloten nu moeten worden terugbetaald. Het zorgt ervoor dat Duitsland economisch de afgrond in geduwd wordt. Van deze malaise profiteert o.a. de N.S.D.A.P* van Hitler. In 1933 komt hij aan de macht.

Het is waarschijnlijk dat deze factoren Julius hebben doen besluiten om in 1931, een jaar na de geboorte van Rudi uit te wijken naar Nederland. Het gezin, inmiddels stateloos gemaakt door de Duitse overheid, vestigt zich in eerste instantie in Den Haag. Half juni van dat jaar is de Duchattelstraat 20 het nieuwe onderkomen voor Elfriede en haar twee jonge kinderen. Julius volgt een kleine maand later. Ook wonen zij nog ruim vijf jaar op een adres in de Haagse Van

* Nationaal Socialistische Duitse Arbeiders Partij

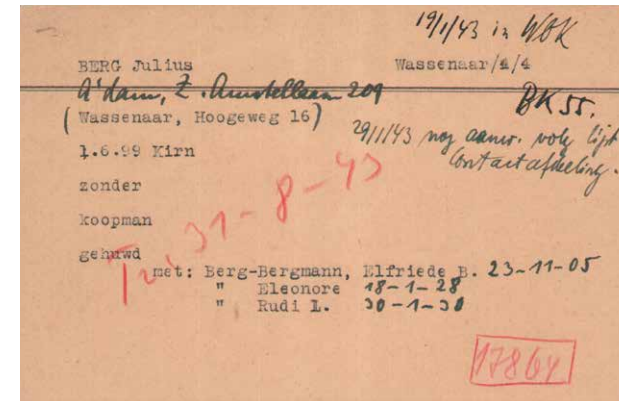
Voor Melach Bergmann is er te zijner nagedachtenis een struikelsteen geplaatst in de Eppinghofer Straße 74a in Essen (Duitsland).

Wijngaerdenstraat alvorens zij begin augustus 1939 verhuizen naar Wassenaar en hun intrek nemen op de Hogeweg nummer 16. De ouders van Julius Berg, Salomon Berg (1872) en Lina Sara (Karoline) Berg – Rothschild (1874) verhuizen van de Van Wijngaerdenstraat mee naar de Hogeweg. Nog datzelfde jaar emigreren beiden naar de Verenigde Staten en weten zo te overleven.

Eleonore en Rudi zullen ongetwijfeld onderwijs hebben gevolgd. Waar, dat blijft tot op heden onbekend. Het ligt voor de hand dat dit deels in Den Haag en/of Wassenaar zal zijn geweest. Op een naoorlogse kaart van zowel Julius als Elfriede staat vermeld dat er thuis alleen maar Nederlands wordt gesproken en dat de kinderen het Duits niet meer beheersen, behalve de woordjes die zij op school leren.

Vanaf 1935 maakt de vader van Elfriede, Melach (Max) Bergmann (1878), deel uit van het gezin. In de Eppinghofer Straße 74a in Essen heeft hij naar verluidt een goedlopende fabriekswinkel. Melach is getrouwd met Lucie Süssel Pollack (1878) en zij hebben drie kinderen: dochter Elfriede, en de zoons Heinrich (1905) Salomon (1907) en Richard (1910). Melach en zijn vrouw vluchten in 1934 naar Nederland en betrekken een appartement in Den Haag. Wanneer moeder Lucie in 1935 overlijdt, neemt Elfriede de zorg voor haar vader op zich en biedt hem onderdak binnen haar gezin. Vanaf mei 1940 is Melach woonachtig in Gouda, aan de Lage Gouwe 144.

Eind augustus 1942 volgt de gedwongen verhuizing naar Amsterdam. Hier wonen zij korte tijd aan de Zuider Amstellaan 209. Ruim vier maanden later, op

Joodse Raad
kaart van
Julius Berg
(Arolsen Archives).

19 januari 1943, volgt hun deportatie naar Westerbork. Elfriede en de kinderen komen daar aan met het ziekentransport. Waarom dat is, wordt niet vermeld. Zij worden ondergebracht in Barak 55. Twee maanden later maakt ook Melach vanuit Gouda de reis naar Westerbork. Daar treffen het gezin en Melach elkaar weer. Het is echter van korte duur, want op 13 april gaat Melach op transport naar Sobibor waar hij na aankomst, drie dagen later op 16 april 1943 wordt vermoord. Hij is dan 64 jaar oud.

Ruim vier maanden later, op 31 augustus 1943, vertrekt Transport 74 uit Westerbork. De trein telt 27 wagons met 1004 gedeporteerden, van wie 191 kinderen, waaronder Eleonore en Rudi Berg. Ook hun ouders maken deel uit van dit transport met als eindbestemming Auschwitz. Daar worden drie dagen later, op 3 september 1943, Elfriede en haar twee kinderen vermoord. Zij is dan 37 jaar, Eleonore 15 jaar en Rudi pas 13 jaar. Julius wordt na aankomst geselecteerd voor dwangarbeid en bezwijkt uiterlijk op 31 maart 1944. De plaats van overlijden is onbekend. Aannemelijk is dat dit gebeurd is in, of in de buurt van Auschwitz.

Overigens gaat het bij deze overlijdensdatum hoogstwaarschijnlijk niet om de daadwerkelijke datum van overlijden. Dat heeft te maken met het feit, dat in Nederlandse overlijdensakten een specifieke datum moet worden genoemd. Omdat na de oorlog vaak een datum van overlijden niet precies vast te stellen is, wordt gekozen voor een algemene datum: de laatste dag van een periode waarin de persoon in kwestie, in dit geval Julius Berg, waarschijnlijk óf vermoord is óf bezweken is. In dit geval dus 31 – 3 – 1944.

Dankwoord

De Werkgroep Stolpersteine Wassenaar wil haar grote dank uitspreken aan degenen die op welke wijze dan ook hebben bijgedragen aan het realiseren van het leggen van de Stolpersteine in Wassenaar.

Allereerst is dank verschuldigd aan de heer Gunter Demnig die het gehele concept Stolpersteine heeft bedacht en ontworpen. Wij zijn hem bijzonder erkentelijk dat hij op 25 november 2021 de eerste stenen in Wassenaar persoonlijk heeft geplaatst.

Ook dank aan de gemeente Wassenaar die het project Stolpersteine mogelijk heeft gemaakt en ondersteund. Bijzondere dank voor Carla de Gopper van het gemeentearchief

Onze dank gaat tevens uit naar de nabestaanden die ons veel belangrijke informatie verschaften en naar de huidige en vroegere bewoners van de zeven adressen.

Tenslotte gaat onze dank ook uit naar de sponsors die de publicatie van deze brochure mogelijk maakten: De Van Ommeren – De Voogt stichting, het Fonds Wassenaar, de gemeente Wassenaar en de Historische Vereniging Oud Wassenaar.

Bovendien dank aan Kasteel De Wittenburg, het Rijnlands Lyceum en de Bloemcampschool voor hun bijdrage aan de steenlegging.

Bronnen

Wilhelmien van der Hout – Frijda
Gerda Frijda
Philippe Felleman
Familie Nihom
Kroniek familie (Elkan) Frijda
Charlotte Ulmann
Helen Mary Kaim – Gaudle
Gabrielle Jansen
Rob Hufen
Robert Kaim
Fred Hisschemölle

Joods Monument
Archief Kamp Westerbork
Westerborkportretten
Oorlogsgravenstichting
Arolsen Archives
Gemeentearchief Wassenaar
Yad Vashem, Israël
Delpher, Waakt, orgaan der Padvindes Vereeniging Nederland (1937, nr. 11)
Wikipedia

Literatuur

F.R. Hazenberg e.a., *Wassenaar in de Tweede Wereldoorlog*, Wassenaar 1995.
Guus Luijters, *In Memoriam*, Amsterdam 2012.
A.C.A.M. Bots, Frijda, Herman 1887 – 1944, *Biografisch Woordenboek van Nederland 2*, Den Haag 1985.
Sytze van der Zee, *Vogelvrij*, Amsterdam 2010.
F. Weinreb, *Collaboratie en verzet 1940 – 1945*, Amsterdam 1985.
Luud Schrouwen en Jan Dekking, *RWL 75 (Rijnlands Lyceum 1936 – 2011)*, Wassenaar, 2011.

Colofon

Deze publicatie is een initiatief van de Werkgroep Stolpersteine Wassenaar bestaande uit Evelyn Hompes, Margaret de Vos van Steenwijk, Ingrid Sachumsky, Kees Neisingh, Niek Kat en Ton Beijersbergen en werd mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de Van Ommeren – De Voogt stichting, het Fonds Wassenaar, de gemeente Wassenaar en de Historische Vereniging Oud Wassenaar.

Tekst:

©Ton Beijersbergen

Fotografie:

Mariëtte van Lit – Pieterse

Vormgeving:

Annemiek van der Meulen
MillShip Graphic Design

Uitgave:

Historische Vereniging Oud Wassenaar
Werkgroep Stolpersteine Wassenaar

Informatie:

<https://wassenaartoen.nl> en/of
<https://wassenaar.nl>

Oplage 800

Wassenaar, november 2021

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Werkgroep Stolpersteine Wassenaar.

De Werkgroep Stolpersteine Wassenaar heeft getracht rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties van mening zijn dat rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunnen zij contact opnemen met de Werkgroep Stolpersteine Wassenaar.

Historische Vereniging
Oud Wassenaar

Stolpersteine in Wassenaar

In november 2017 nam de Wassenaarse Gemeenteraad een initiatief motie van Groen Links aan om in Wassenaar Stolpersteine te plaatsen. De werkgroep Namenlijst kreeg de opdracht dit te gaan uitwerken en te realiseren. De werkgroep valt onder de Historische Vereniging Oud Wassenaar en wordt ondersteund door de gemeente. De inmiddels aangevulde werkgroep werkt tegenwoordig onder de naam “Werkgroep Stolpersteine Wassenaar”. De werkgroep hoopt voor zoveel mogelijk van de ongeveer honderd Wassenaarse joodse slachtoffers in de nabije toekomst struikelstenen te plaatsen.

De eerste Stolpersteine in Wassenaar werden geplaatst door Gunter Demnig op donderdag 25 november 2021.